

БІЙ ПІД КРУТАМИ

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

1918

FOLIO

Знамениті події історії України

Юрій Сорока

Бій під Крутами. 1918

«Фолио»

2010

Сорока Ю. В.

Бій під Крутами. 1918 / Ю. В. Сорока — «Фолио»,
2010 — (Знамениті події історії України)

Роки нестримною ходою продовжують свій рух, усе далі й далі відкидаючи нас у часі від подій початку ХХ сторіччя, коли у полум'ї революції народжувалась Українська Народна Республіка. Народжувалась, щоб усього лиш на коротку мить посіяти в серцях справжніх українців надію на відродження колишньої величі козацької Гетьманщини, вчинити відчайдушну спробу продемонструвати світові, що Україна є самостійною державою. У нашій книзі мова піде про знаменитий за своєю трагічністю і героїзмом бій під Крутами. Не буде перебільшенням сказати, що цей бій, а також значення, яке він мав у боротьбі за незалежність України, посідають одне з чільних місць у новітній історії Української держави.

© Сорока Ю. В., 2010

© Фолио, 2010

Содержание

Пролог	5
Жовтнева революція 1917 року в Росії, її передумови та перебіг	7
Початок громадянської війни	14
Кінець ознакомительного фрагмента.	18

Ю. В. Сорока

Бій під Крутами

Пролог

Роки нестримною ходою продовжують свій рух, усе далі й далі відкидаючи нас у часі від подій початку XX сторіччя, коли у полум'ї революції народжувалась Українська Народна Республіка. Народжувалась, щоб усього лиш на коротку мить посіяти в серцях справжніх українців надію на відродження колишньої величі козацької Гетьманщини, вчинити відчайдушну спробу продемонструвати світові, що Україна є самостійною державою.

Напевне УНР не була ідеальним державним утворенням. Надто мало часу було відведено для того, щоб вона скористалася з унікальної можливості, яку отримала внаслідок революції у Росії. Але насамперед вона не була ідеалом тому, що історія демонструє нам – ідеальної держави не існує як такої. Світ не знав і не знає ідеалу, тож завжди той чи інший народ, утворюючи інститут державної влади, припускається помилок, які потім доводиться долати за допомогою титанічних зусиль. Не уникли таких помилок і творці Української Народної Республіки. Надто мало досвіду державотворення було у тих людей. Надто грандіозним було завдання поновити українську державність, зруйновану Російською імперією ще у XVIII сторіччі. Будувати завжди безмірно важче, значно легше руйнувати й осуджувати. Та все ж мусимо зауважити: усі, хто осуджував, були сторонніми спостерігачами, порядними або непорядними арбітрами давніх подій. Однак не сторонні спостерігачі, котрі беруться виносити вирок істинним борцям за незалежність, є творцями історії. Такими творцями є ті, хто, незважаючи на обставини, стає на захист Батьківщини і до останнього виконує свій обов'язок.

У нашій книзі мова піде про знаменитий за своєю трагічністю і героїзмом бій під Крутами. Не буде перебільшенням сказати, що цей бій, а також значення, яке він мав у боротьбі за незалежність України, посідають одне з чільних місць у новітній історії Української держави. Знаходили «Крутянські Фермопіли» відголосок у працях істориків, публіцистів, політологів, а також письменників і поетів. Про трагічні події початку 1918 року створено сотні полум'яних поетичних рядків, а славетний український поет Павло Тичина закарбував їх на скрижалях народної пам'яті:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.

На кого посміла знятись
Зрадника рука? —
Квітне сонце, грає вітер
І Дніпро-ріка...

На кого завзявся Каїн?

Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.

Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

Читаючи ці, сповнені душевного болю рядки, мимоволі ставиш перед собою питання: ким же були ті «славні, молоді» люди, смерть яких оспівав поет? За що загинули і які обставини привели їх на Аскольдову могилу у Києві, щоб навіки поховати там, покривши невмирущою славою. Що вчинили вони героїчного, достойного того, щоб перший президент самостійної України Михайло Грушевський назвав їх героями?

Для того щоб дати відповідь на усі ці питання, спробуємо зібрати докупи різноманітні інформативні джерела, спогади очевидців і судження історіографів, які стосуються подій, що відбулись 29 січня 1918 року на відтинку залізничного шляху між Ніжином і Бахмачем, у районі нікому невідомої станції Крути.

Слід сказати, що бій під Крутами довгий час був своєрідним табу, темою, яка старанно замовчувалася радянською

історичною наукою, а після набуття Україною незалежності довгий час обростав міфами і вигадками, що на них багата як зарубіжна, так і вітчизняна історіографія. І лише кілька років тому з'явилися більш-менш справедливі оцінки подій, які відбулись на Чернігівщині 29 січня 1918 року, а у 2006 році навіть було встановлено пам'ятний знак на місці проведення бою. Розпочавши аналіз із ситуації, яка склалась в охопленій революцією, а потім громадянською війною Російській імперії, спробуємо зрозуміти, що ж призвело до падіння Української Народної Республіки, і неупереджено поглянути на один з найбільш трагічних епізодів цього падіння — бій під Крутами.

Жовтнева революція 1917 року в Росії, її передумови та перебіг

Побуває думка, що початок XX сторіччя Російська імперія, у складі якої на той час перебувала Україна, зустріла, демонструючи значне економічне зростання. Так міркувало в той час багато європейських та російських аналітиків. Наприклад, французький економіст Едмон Тері ще в 1914 році заявляв, що коли б Росія розвивалася так само, як між 1900-м і 1912 роками, то, ймовірно, до середини XX сторіччя Російська імперія могла б «домінувати в Європі як у політичному, так і в економічному та фінансовому відношенні».

Звичайно, було б неправильно заперечувати той факт, що всього за п'ятдесят років свого розвитку капіталізм істотно просунув Росію вперед в економічному, головним чином у промисловому, відношенні, адже усім відомо, що незадовго до початку Першої світової війни Російська імперія посідала п'яте місце у світі (після Франції) за загальним рівнем виробництва промислової продукції. При цьому темпи зростання промисловості Росії в 90-х роках XIX сторіччя і у передвоєнні роки були досить високими. Вищими, ніж, наприклад, у США. І все ж, незважаючи на таку в цілому позитивну динаміку, відставання Росії від передових країн Заходу було досить значним. У першу чергу в індустріальному відношенні. Такий стан справ зберігався і навіть посилювався в перше десятиліття XX сторіччя. Відомий учений, творець періодичної системи елементів Д. І. Менделєєв оцінював відставання Росії, наприклад від США, як десятикратне. А за показниками випуску основних видів промислової продукції на душу населення Росія в 1913 році була на рівні Іспанії, тоді найбільш відсталої країни в Європі.

З огляду на це можемо сказати, що російський капіталізм так і не зміг вирішити завдання індустріалізації країни. Все, що він зміг зробити, це лише закласти її основи. При цьому індустріальний прогрес був куплений надто великою ціною, зокрема руйнацією села. В цілому, тут можемо бачити ті процеси, що їх пізніше повторила у більш потворному вигляді радянська влада. Капіталістичні методи господарювання також не торкнулися найбільшого в світі державного сектору, представленого, головним чином, державними заводами, які працювали на оборону. Ні для кого не секрет, що царська Росія не мала розвиненого машинобудування, навіть товарами народного споживання промисловість Росії, всупереч загальнопоширеним уявленням, забезпечувала народ далеко не повністю. Наприклад, однією з найбільш розвинутих галузей виробництва у той час була текстильна промисловість, проте сільське населення імперії у величезній масі своїй носило домотканий одяг. А що стосується технічних новинок і досягнень, які тоді широко використовувались у Європі, тут справи йшли ще гірше. Капіталізм не встиг перебудувати на буржуазний лад сільське господарство – головну галузь народного господарства Росії. У ньому все ще переважали форми примітивного капіталізму, не кажучи вже про засилля залишків кріпацтва – одного з найгірших проявів архаїчного феодалізму. Саме тут слід шукати причину подальших революційних подій, котрі згодом струснули будову Російської імперії.

Коли мова заходить про економіку Росії перед початком Першої світової війни, найчастіше ми чуємо, що в передвоєнні роки, тобто з 1909-го по 1913 рік, Росія щорічно вивозила на експорт від дев'яти до чотирнадцяти мільйонів тонн зернових, тобто була великим експортером зерна. Крім того, на основі порівняння особистого споживання міського населення в Росії і США у 1913 році видно, що Російська імперія за цими показниками майже не поступалася американцям. Однак подібне порівняння не віддзеркалювало справжнього стану речей. Насправді величезна частина сільського населення імперії систематично недоїдала, жила в бідності, злиднях, була приречена на неосвіченість і нещасття. До того ж, у 1911 році вибухнув черговий неврожай, який охопив двадцять губерній європейської частини Росії, в тому числі

й деякі райони України. Тоді, згідно з офіційними даними, голодували і потребували продовольчої допомоги близько двадцяти мільйонів чоловік. З огляду на цей факт зрозуміло, що експорт зернових Росія здійснювала за рахунок недоспоживання, недоїдання широких народних мас, а не через надлишок сільськогосподарської продукції. «Самі недоїмо, а вивеземо» – саме такою була теза творців економічної політики того часу.

А далі ситуація лише погіршувалась. Монополістична концентрація промисловості і фінансів Російської імперії з початком Першої світової війни досягла справді величезних масштабів. Одночасно з цим війна, успіхи у якій були для Російської імперії більш ніж сумнівними, призвела до дезорганізації промисловості. Так, відомо, що з 9750 наявних в імперії великих підприємств до 1917 року не діяло 3884. Не кращим чином справи йшли й у сільському господарстві, де збір зернових культур зменшився у порівнянні з 1913 роком на 260 мільйонів тонн. Перебували у стані колапсу транспорт та багато інших галузей промисловості.

Ще однією з причин майбутньої революції можемо назвати, окрім занепаду сільського господарства і промисловості, земельне питання, яке не менш гостро стояло у переважній більшості європейських регіонів імперії, в тому числі й в Україні. Станом на 1905 рік у Російській імперії тридцять тисяч великих поміщиків володіли сімдесятьма мільйонами десятин землі, у той час як десять з половиною мільйонів селянських дворів, які нараховували близько ста десяти мільйонів чоловік, мали у своєму розпорядженні сімдесят п'ять мільйонів десятин. Провівши нехитрі розрахунки, отримуємо результат: на одну поміщицьку родину припадало в середньому дві тисячі десятин землі, а на селянський двір – від семи до п'ятнадцяти десятин. Проте навіть такий результат не висвітлює справжнього стану речей – документи тієї епохи свідчать, що у половини селянських родин було в користуванні по одній десятині. А якщо взяти до уваги той факт, що на початку XX сторіччя саме земля годувала селян, залишаючись єдиним джерелом прибутку, стає зрозумілим – питання перерозподілу земельних ресурсів напередодні революції стояло винятково актуальним.

Третім чинником, який призвів до революційної ситуації, безумовно, стала вже згадувана нами Перша світова війна. Неодноразові мобілізації, що їх проводила влада царської Росії, намагаючись утримати свої позиції на фронтах, ще більше погіршували становище селянства. Відомо, що до 1917 року серед селян нараховувалось 30 % безкінних, 34 % безінвентарних, 15 % безпосівних дворів. Народ зубожів, а війна вимагала все нових жертв, які, втім, не покращували ситуації на фронтах. Бойові дії викликали величезні втрати, чим і зажили недоброї слави в народі.

Як наслідок усього, про що згадувалось вище, в столиці Російської імперії Петрограді у 1917 році відбулась так звана Лютнева революція. Цар Микола II змушений був зректись престолу, передавши повноваження Тимчасовому уряду. Росія розпочала шлях до падіння імперії і появи на її просторах нових державних утворень.

Однак у лютому 1917 року низка революційних потрясінь, які мали струснути величезну країну, лише починалася. Дуже скоро з'ясувалось, що новий уряд не міг вирішити проблем, які стояли перед країною, а економіка вперто агонізувала й далі. І хоч випуск валової продукції промисловості скоротився на початку 1917 року, в порівнянні з 1916-м, на 36,4 %, з березня по жовтень 1917 року було зупинено ще 800 підприємств. Різко скоротилася виплавка чавуну, сталі, видобуток вугілля і нафти. До осені на Уралі, в Донбасі та інших промислових центрах не працювала половина існуючих підприємств. Це призвело до того, що, незважаючи на мобілізацію, серед населення почалось масове безробіття. Одночасно зростала дорожнеча продуктів харчування. Реальна заробітна плата робітників упала на 40–50 % у порівнянні з 1913 роком. Не покращували стану справ і численні спроби уряду владнати ситуацію за допомогою випуску в обіг нових грошових знаків. І якщо від початку Першої світової війни до лютого 1917 року приріст грошової маси в державі склав понад 8,2 мільярда карбованців, то в лютому – жовтні цього ж року ця цифра сягнула 9,5 мільярда карбованців, а кредитна емісія покривала 65,5 %

видатків бюджету. Швидко зростав і державний борг Російської імперії, який до жовтня 1917 року налічував уже понад 50 мільярдів карбованців, з яких іноземним державам Росія заборгувала понад 11,2 мільярда карбованців.

Саме у цей момент, підкреслюючи неспроможність Тимчасового уряду опанувати ситуацію та його слабкість, по всій країні почали масово створюватись нові органи управління – так звані Ради робітничих та солдатських депутатів. І якщо у березні 1917 року в містах і губерніях Російської імперії існувало близько шестисот Рад, то напередодні жовтневого заколоту діяло вже 1429 подібних зібрань. Серед них 706 являли собою об'єднані Ради робітничих і солдатських депутатів, 235 були Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, 33 – Радами солдатських депутатів. Перші 974 Ради становили всеросійську організацію, керовану Центральним Виконавчим Комітетом Рад робітничих і солдатських депутатів першого скликання. Решта 455 були селянськими Радами і об'єднувалися у Ради селянських депутатів обраним на I Всеросійському з'їзді Рад селянських депутатів Комітетом.

Поява Рад призвела країну до фактичного двовладдя. Крім Рад були створені фабрично-заводські комітети, професійні спілки, загони робітничої міліції та червоної гвардії. Почалося швидке зростання чисельності соціалістичних партій, а їхнє керівництво, відчувачи майбутню можливість перехопити владу, масово поверталось з еміграції та заслання, у яке його спровадив раніше царський уряд. І найбільш рішучими діями на цьому терені відзначилась, безумовно, більшовицька партія В. Ульянова (Леніна) – РСДРП(б). Майбутній вождь світового пролетаріату краще за інших прорахував користь від стрімких і рішучих дій, що й дало свої результати – більшовики, які мали у своєму складі на час Лютневої революції близько 24 тисяч чоловік, на кінець квітня 1917 року налічували вже понад сто тисяч «багнетів».

За кілька місяців до жовтневого перевороту у своїх «Квітневих тезах» В. Ленін, не закликаючи до негайного повалення Тимчасового уряду, висунув вимоги демократичної перебудови державного ладу і переходу всієї влади в руки Рад, які тоді ще не контролювалися більшовиками. Саме цієї пори країною прокотилася ціла низка політичних криз.

Першою була квітнева криза, викликана публікацією 18 квітня (1 травня) ноти міністра закордонних справ Мілюкова. У ній голова МЗС Тимчасового уряду повідомляв про намір Російської імперії вести війну далі до переможного кінця. Необережне висловлювання міністра призвело до створення 5 (18) травня першого коаліційного Тимчасового уряду на чолі з князем Г. Є. Львовим. До складу цього уряду, разом з кадетами і октябристами, увійшли меншовики І. Г. Церетелі та М. І. Скобелев, а також есери О. Ф. Керенський і В. М. Чернов. На деякий час Ленін мусив приховати свої амбіції – на Першому Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів, який відбувся 3 (16) червня в Петрограді, більшовики мали лише 105 голосів, у той час як меншовики – 248, а есери – 285. Унаслідок цього з'їзд більшістю голосів прийняв резолюцію про довіру Тимчасовому уряду.

Незважаючи на рішення з'їзду, більшовики продовжували діяти. Вже 18 червня (1 липня) розпочалась червнева криза, під час якої близько 500 тисяч робітників і солдатів вийшли на демонстрацію під гаслами: «Вся влада Радам!», «Геть війну!», «Геть десять міністрів-капіталістів!». Однак і цей, організований більшовиками на чолі з В. Леніним захід зазнав поразки, що призвело 2(15) липня до липневої кризи. Події розгорталися

все стрімкіше. 4(17) липня прихильники Тимчасового уряду розстріляли в Петрограді демонстрацію робітників і солдатів, які вимагали переходу влади до рук Рад. У відповідь на претензії більшовиків контрольований есерами і меншовиками ВЦВК Рад заявив: «Ми визнали Тимчасовий уряд урядом порятунку революції. Ми визнали за ним необмежені повноваження і необмежену владу».

Тимчасовий уряд розпочав репресії проти більшовиків, закриваючи деякі їхні газети і ухваливши заарештувати й судити В. Леніна. Той разом із колегою по партії Зинов'євим зму-

шений був перейти на нелегальне становище: під виглядом фінського косаря переховувався до серпня у селищі Розлив, після чого втік до Фінляндії.

Тим часом у Петрограді 24 липня (6 серпня) закінчилося формування другого коаліційного уряду під головуванням О. Керенського, а вже наступного дня розпочався так званий Корніловський заколот.

Суть заколоту полягала в тому, що 25 серпня (7 вересня) верховний головнокомандувач російської армії генерал Лавр Георгійович Корнілов послав війська, зокрема 3-й кінний корпус генерала Кримова, на Петроград, зажадавши відставки Тимчасового уряду та виїзду Керенського з країни. Міністри-кадети, у свою чергу, 27 серпня (9 вересня) подали у відставку на знак солідарності з Корніловим. У відповідь на заколот Керенський оголосив Корнілова бунтівником і усунув з посади верховного головнокомандувача, приготувавшись до протистояння. Тим часом ЦК РСДРП(б) звернувся до робітників і солдатів Петрограда із закликом стати на захист революції. За три дні до загонів червоної гвардії записалося 15 тисяч петроградських робітників. Окрім червоногвардійців проти військ Корнілова були відправлені солдати революційних частин петроградського гарнізону і моряки Балтійського флоту. Крім того, більшовицькі агітатори розкладали зсередини вірні Корнілову частини. Слід зауважити, що кожне слово посланців Леніна знаходило розуміння серед людей, втомлених довгою і кровопролитною війною. Так, вони стомилися і хотіли лиш одного – покинути зброю і повернутись до своїх домівок. Хіба ж могли солдати, котрі слухали більшовицьких агітаторів, здогадуватися що ті зовсім скоро кинуть їх у вир ще кривавішої війни?

А Петроград активно готувався до оборони. Завдяки спільним зусиллям більшовиків і Тимчасового уряду до 30 серпня (12 вересня) рух корніловців було зупинено. Генерал Кримов застрелився, а генерали Корнілов, Лукомський, Денікін, Марков, Романовський, Ерделі та інші були заарештовані. Ранком 31 серпня (13 вересня) у Петрограді було оголошено про придушення заколоту.

Корніловський заколот зіграв у першу чергу на руку саме більшовикам і В. Леніну. Він призвів до радикалізації Рад та їх переходу на бік більшовиків, які тепер відчували, що цілком здатні взяти владу в Російській імперії до своїх рук. На захист такого твердження свідчить хоча б такий факт: якщо на час заколоту більшовики контролювали Ради Іваново-Вознесенська, Риги, Кронштадта, Орехово-Зуєва, Красноярська, Катеринослава і Луганська, то в результаті перевиборів до Рад, кампанія на користь яких була розгорнута більшовиками після заколоту Корнілова, вони отримали більшість ще й у Радах Брянська, Самари, Саратова, Царицина, Мінська, Києва, Ташкента та інших міст. Станом на 1 (14) вересня ВЦВК Рад отримав від 126 місцевих Рад вимогу взяти владу, і навряд чи слід пояснювати, якою політичною силою така вимога була ініційована. І хоча Ради селянських депутатів були більшовизовані поки що меншою мірою, до їхньої думки не надто прислухались – більшовики знову висунули гасло «Вся влада Радам!».

У змаганні за електорат значною мірою допомагали більшовикам такі гасла, як «Мир – народам», «Земля – селянам», «Фабрики – робітникам». Удаючись до банального популізму, РСДРП(б) успішно застосовувала ці формули, добре розуміючи, чого найбільше потребує стомлена війною і політичною кризою країна. І вибір більшовиків виявився правильним. Завдячуючи саме їхнім зусиллям, Тимчасовий уряд від початку вересня 1917 року почав агонізувати.

1 (14) вересня Тимчасовий уряд, не чекаючи на рішення Установчих Зборів, проголосив Росію республікою. Зі свого складу уряд виділив Директорію, або Раду П'яти, на чолі з О.Ф. Керенським. Зазначена Рада не мала в своєму складі кадетів, яких було звинувачено в інспірації Корніловського заколоту. ВЦВК, що перебував під контролем есерів і меншовиків, скликав 14 (27) вересня Демократичну нараду, яка включала делегатів від Рад, профспілок, організацій армії і флоту, кооперацій, національних установ тощо. Рішенням Демократичної наради

25 вересня (8 жовтня) було створено новий коаліційний уряд у складі 6 міністрів-капіталістів і 10 міністрів-соціалістів.

Справжній крах Російської імперії розпочався дещо пізніше. На початку жовтня Керенський зробив нову спробу замінити «ненадійні» військові частини, які перебували у столиці. Скоріш за все, не розуміючи, до яких наслідків ця спроба призведе, голова Тимчасового уряду видав наказ про відправлення на фронт двох третин Петроградського гарнізону. І наслідки не забарились – наказ Керенського відразу ж спровокував конфлікт між урядом та столичними полками, які, звичайно ж, не бажали вирушати на фронт. Саме з цього конфлікту, як стверджував згодом Лев Троцький, фактично і розпочалося повстання, яке згодом радянська пропаганда нарече Великою Жовтневою соціалістичною революцією. Але про все за порядком.

Одразу після виходу наказу Керенського депутати петроградської Ради від гарнізону апелювали до Ради, робоча секція якої виявилася так само мало зацікавленою в ротації військових частин, як і самі солдати. 18 жовтня Рада представників полків, за пропозицією Троцького, прийняла резолюцію про непідкорення гарнізону Тимчасовому уряду. Згідно з цим рішенням, виконуватися могли тільки ті накази штабу військового округу, які були підтверджені солдатською секцією петроградської Ради.

Слід сказати, що намір очолити збройне повстання більшовики висловили ще на VI з'їзді партії, на початку серпня 1917 року. Але тоді загнана в підпілля більшовицька партія була позбавлена можливості підготувати заколот. Робітники, які співчували більшовикам, були роззброєні, а їхні військові організації – оголошені поза законом. Крім того, Тимчасовий уряд, розуміючи всю небезпеку, яку таїли підконтрольні більшовикам полки петроградського гарнізону, дали наказ їх розформувати. Можливість знов озброїтися з'явилася у більшовиків лише в дні Корніловського заколоту, але одразу після його придушення ті, хто готував збройний путч, на деякий час зменшили активність, покладаючи надії на мирний розвиток подій. Лише в 20-х числах вересня, після того, як більшовики очолили петроградську і московську Ради, після провалу Демократичної наради, В. Ленін знову заговорив про повстання, тож 10 (23) жовтня Центральний Виконавчий Комітет прийнятою резолюцією поставив питання необхідності збройного перевороту на порядок денний. 16 (29) жовтня розширене

засідання ЦБК, за участю представників районів, підтвердило своє рішення. Ще раніше, 9 (22) жовтня 1917 року, праві соціалісти внесли на засідання петроградської Ради пропозицію створити Комітет революційної оборони для захисту столиці від німецької регулярної армії, яка у той час небезпечно наблизилась до столиці. За задумом ініціаторів створення Комітету, новостворений орган повинен був залучити й організувати робітників для активної участі в обороні Петрограда. Більшовики швидко скористались такою сприятливою для них нагодою, вбачаючи у ній можливість легалізації робочої червоної гвардії, її озброєння та навчання.

Здобувши більшість у петроградській Раді, ліві соціалісти фактично відновили в країні двовладдя, і протягом двох тижнів дві влади відкрито мірялися силами: Тимчасовий уряд наказував полкам виступити на фронт, а Рада призначала перевірку наказу і, встановивши, що продиктований він не стратегічними, а політичними мотивами, наказувала полкам залишатися в місті. Командувач військового округу забороняв видавати робітникам зброю з арсеналів Петрограда й околиць, а Рада виписувала ордер, і зброя видавалася.

У відповідь на такі дії більшовиків Тимчасовий уряд спробував озброїти своїх прихильників гвинтівками з арсеналу Петропавлівської фортеці, але інформація про ці дії швидко поширилась містом, і Рада використала свої повноваження для припинення видачі зброї. Закріплюючи свій успіх, 21 жовтня Рада солдатських депутатів у прийнятій резолюції визнала себе єдиною легітимною владою. У відповідь на такий крок Керенський намагався викликати до столиці війська з фронту і з віддалених військових округів, але досить скоро він зрозумів, що його задум приречений на провал. Військових частин, які зберігали вірність Тимчасовому уряду, було тепер ще менше, ніж у серпні. І хоч командири дивізій і полків виконували накази

Керенського, представники петроградської Ради зустрічали колони вояків на далеких підступах до столиці, після чого одні з них повертали назад, інші поспішали до Петрограда уже як прихильники Ради.

Зауважимо, що до збройного повстання у жовтні 1917 року готувались не лише очолювані В. Леніним більшовики. Їхні опоненти – праві соціалісти і кадети – теж призначали повстання. Спочатку його датою було 17, потім 20 і 22 жовтня. Керенський, якого, безумовно, повідомили про такі плани, невпинно готувався протистояти заколотникам. Але переворот, який стався в ніч на 25 жовтня, став несподіванкою для всіх. Скоріш за все, це відбулось тому, що Тимчасовий уряд уявляв його собі зовсім інакше. Всі чекали повторення липневих подій, озброєних демонстрацій полків гарнізону, колон робітників на вулицях і майданах, тільки цього разу з наміром заарештувати уряд і захопити владу. Але, як ми знаємо, ніяких демонстрацій не відбулось, та й гарнізон майже не був задіяний. Загони робітничої червоної гвардії і матросів Балтійського флоту просто завершували давно розпочату петроградською Радою роботу з перетворення двовладдя на єдиновладдя. Вони швидко звели розведені за наказом Керенського мости, роззброїли виставлені урядом караули, взяли під свій контроль вокзали, електростанцію, телефон і телеграф. Усе це сталося без єдиного пострілу, спокійно і методично. Члени Тимчасового уряду на чолі з Керенським, які тієї ночі були на своїх робочих місцях, довго не могли зрозуміти, що відбувається: в Зимовому палаці відключили телефони, припинив діяти телеграф, нарешті пропало світло.

Невеликий загін юнкерів на чолі з народним соціалістом В. Б. Станкевичем спробував був відбити телефонну станцію, але зазнав невдачі. Не досягли успіху й інші спроби протистояти більшовикам. Тож на ранок 25 жовтня (7 листопада) під контролем Тимчасового уряду залишався лише Зимовий палац, оточений загонами червоної гвардії, яка готувалась до штурму.

Незважаючи на те, що війська проігнорували вимоги Керенського прийти на допомогу, сили захисників Тимчасового уряду були досить потужними, як для оборони окремо взятої будівлі. Вони склалися з чотирьохсот бійців третьої Петергофської школи прапорщиків, п'ятисот бійців другої Оранієнбаумської школи прапорщиків, а також двохсот багнетів ударного жіночого батальйону і двохсот донських козаків. Були у розпорядженні Керенського також окремі юнкерські й офіцерські групи з Миколаївського інженерного, артилерійського та інших училищ, загін «Комітету калік воїнів і георгіївських кавалерів», загін студентів, батарея Михайлівського артилерійського училища – всього до двох тисяч бійців, яких було посилено кулеметами, чотирма броньовиками і шістьма гарматами. Рота самокатників за постановою батальйонного комітету пізніше була відведена з позицій, однак до цього часу гарнізон палацу посилився ще на триста бійців за рахунок батальйону інженерної школи прапорщиків.

Близько 19-ї години 25 жовтня в Зимовий палац пройшов комісар Петроградського військово-революційного комітету Григорій Чудновський з групою парламентарів. Від імені повсталих йому було доручено пред'явити Тимчасовому уряду ультиматум з вимогою здатися. Цікавим є той факт, що Чудновський був знайомий з командирами залоги Зимового палацу Пальчинським і Рутенбергом, тож коли юнкери хотіли його заарештувати, Пальчинський наказав відпустити парламентаря. Деяко пізніше Чудновський ще раз проходив у палац для ведення переговорів, а далі заговорила зброя. О 21-й годині відбувся знаменитий холостий постріл з носової гармати крейсера «Аврора». Крім того, Зимовий палац, було обстріляно з гармат Петропавлівської фортеці. Близько 1-ї години ночі 26 жовтня (8 листопада) Чудновський утретє з'явився у Зимовому палаці, цього разу разом з Антоновим-Овсієнком. Тепер він очолював основні сили штурмуючих.

Про вирішальні події, які відбулись під час штурму останнього вогнища спротиву Тимчасового уряду, згадує у своїх споминах Антонов-Овсієнко. Все розпочалося з перестрілки, яка спалахнула 25 жовтня одразу після настання темряви. Безладна стрілянина біля палацу три-

вала майже годину. Згодом штурмуючі відкрили кулеметний вогонь по захисниках Зимового палацу. Юнкери відповіли вогнем з дерев'яних барикад, які звели для захисту від ворожих куль. На кілька хвилин стрілянина вщухла, після чого кулемети штурмуючих заговорили знову. Щільність вогню з обох сторін посилилась, після чого пролунали гарматні постріли з Петропавлівської фортеці і, нарешті, холостий постріл «Аврори». Одразу після початку артилерійського обстрілу броньовики, які були поблизу Зимового палацу, припинили вогонь. За кілька хвилин припинили опір і юнкери на барикадах, а бійці жіночого ударного батальйону здалися в полон, унаслідок чого більшовики на чолі з Антоновим-Овсієнком змогли проникнути у ворота і на сходи палацу. Але, як виявилось, святкувати перемогу було ще зарано – одразу після цього юнкери посилили вогонь, змушуючи нападників повернутись на попередні позиції. Після того як заколотники відступили, гарматний обстріл тривав і далі, і лише після кількох влучень артилерійських снарядів у будівлю частина юнкерів здалася.

Нарешті більшовики змогли прорватися у бічні ворота, за які точилась така запекла боротьба. Однак тут на них чекала несподіванка – сходи виявились забарикадованими захисниками Тимчасового уряду. Для того щоб обійти барикаду сходами, штурмуючі згаяли майже годину, і лише після цього юнкери оголосили про цілковите припинення опору.

Жертви були мінімальні. Втрати штурмуючих – п'ять матросів і один солдат убитими, а також кілька десятків легко поранених. З боку захисників Зимового палацу, за словами Антонова-Овсієнка, ніхто серйозно не постраждав. Одразу після закінчення штурму всіх захисників Зимового палацу було роззброєно і відпущено по домівках.

Близько 2-ї години ночі, пройшовши до Малої їдальні, в якій розташовувалися на той момент члени Тимчасового уряду, Антонов-Овсієнко оголосив про припинення їхньої діяльності. Міністри Керенського були заарештовані і відправлені до Петропавлівської фортеці, звідки через кілька днів їх звільнили. Так закінчився більшовицький переворот, який нова влада згодом назве Великою Жовтневою соціалістичною революцією і багато років буде підносити радянському народу як одну з найбільш доленосних подій нового часу. Не було знаменитого штурму Зимового, який кожен з нас бачив у кіно, не було гніву повсталого народу. Мало місце звичайне захоплення влади. А попереду роки громадянської війни, голоду, хвороб і репресій.

Початок громадянської війни Створення Центральної Ради, її перший і другий універсали

Саме жовтневий переворот, як не дивно, зіграв на руку Україні й іншим поневоленим народам Російської імперії, дозволивши їм розпочати свою історію з нового листа й отримати незалежність. Несподівано зникла сильна рука самодержця, котра утримувала українців у покорі російській короні ще від часів Петра I і Катерини II. Нова влада, яка тепер була у Петрограді, мала таку кількість власних невирішених проблем, що просто фізично не могла контролювати Київ і припинити його спроби вийти з-під контролю російської влади. Розпочиналась громадянська війна.

З найбільш важливих причин громадянської війни в сучасній історіографії визнаються протиріччя, які збереглися на просторах колишньої Російської імперії після Лютневої революції. Ці протиріччя мали передусім соціальний, політичний та національно-етнічний характер. Як ми могли бачити на початку книги, ці протиріччя накопичувались задовго до жовтневого перевороту і лише з послабленням впливу влади на ситуацію у країні змогли нарешті з'явитися на поверхні.

Слід сказати, що «пролетарська революція» від початку розглядалася лідерами більшовиків як розрив громадянського миру, разом з яким повинна розпочатися громадянська війна. Ця війна, на їхню думку, мала стати проявом вищої фази класової боротьби, тобто боротьби міжнародного пролетаріату і буржуазії. Тому більшовики не тільки були готові до ведення громадянської війни, вони бажали наблизити її початок в силу теоретичних постулатів свого вчення. Ще на початку Першої світової війни у 1914 році ними було висунуте гасло «Перетворимо імперіалістичну війну на війну громадянську!». І хоча після перемоги Лютневої революції В. Ленін прибрав гасло про громадянську війну з переліку найближчих планів більшовицької партії, говорити про те, що її не було в планах більшовиків, було б помилкою. Скоріше це відбулось через той факт, що В. Ленін напередодні жовтневого перевороту плекав надії, що Тимчасовий уряд добровільно віддасть владу в країні більшовикам. На захист такої гіпотези можемо навести висловлювання російського історика, професора Європейського університету в Санкт-Петербурзі Бориса Колоницького. Науковець наголошує, що «культурно і психологічно більшовики і після зняття даної тези готові були розпочати громадянську війну задля перетворення світової війни на світову революцію, і вже до вересня 1917 року курс на "збройне повстання" і на "громадянську війну" був повернутий». Не останню роль відіграли й політичні амбіції В. Леніна та його adeptів. Прагнення більшовиків будь-що утриматися при владі, встановити диктатуру партії і будувати нове суспільство виходячи зі своїх теоретичних засад зробило громадянську війну неминучою.

Громадянська війна супроводжувалася широким втручанням низки іноземних країн у внутрішні справи Росії. Саме іноземні держави часто підтримували національно-визвольний рух у певних регіонах, використовуючи прагнення народів колишньої імперії до незалежності з метою поширення на них свого впливу. А якщо згадати той факт, що початок громадянської війни у Росії збігся з продовженням Першої світової війни, стає зрозумілим, що кількість країн, які хотіли здобути власні дивіденди з політичної нестабільності у Росії, була чимала. Це, зокрема, Австро-Угорська імперія і Німеччина, Османська імперія та Британія зі своїми численними домініонами. Здійснювали військову інтервенцію на територію колишньої Російської імперії Італія і Греція, Сербія і Румунія, навіть Японія і Китай намагались покращити своє міжнародне становище за рахунок охопленої революцією Росії.

Що ж до українських теренів, тут теж не обійшлося без втручання іноземних військ, у першу чергу німецьких. Використовуючи прагнення українців побудувати власну державу, ослаблена війною Німеччина поспішила скористатися із сприятливих обставин.

Раніше ми розглядали ситуацію у Російській імперії напередодні початку Першої світової війни, тож спробуємо тепер проаналізувати становище, яке склалося того часу в Україні. І хоча Україну меншою мірою, аніж російські губернії імперії, торкнулись сумнозвісних подій часів Столипіна, котрі вирізнялись доволі жорстокими репресіями проти селянського руху, початок нової війни був болісним для українців. На думку багатьох істориків, для українських народів Російської і Австро-Угорської імперій ця кривава бійня пройшлася, «як ножем по серцю», примушуючи представників одного народу вбивати одне одного в арміях ворогуючих держав. І якщо на початку війни ареною бойовищ були головним чином Галичина, Буковина і Прикарпаття, то станом на лютий 1917 року Київ і частина Центральної України теж стали прифронтовими місцевостями. Що ж стосується західних регіонів, тут узагалі справи йшли вкрай погано. Боротьба за Львів і Тернопіль перетворила Галичину на театр кровопролитних бойових дій – від Брусиловського прориву влітку 1916 року до Луцького «мішка». З почуттям приреченості йшли українці до війська, чітко усвідомлюючи, що Україна менше за інших зацікавлена у подальшому веденні війни.

Царська Росія прагнула взяти під свій контроль Галичину, яка ще від половини XVIII сторіччя перебувала під владою Австро-Угорщини. При цьому на пріоритети самих українців, само собою, не зверталось жодної уваги. У контексті такого твердження є надзвичайно цікавим один документ, що його царська влада випустила, намагаючись привернути до себе західних українців.

Знаючи настрої української частини населення Галичини і виходячи з «історичних прав Росії на Галичину як відторгнуту раніше частину Київської Держави», головнокомандувач російської армії, великий князь Микола Миколайович 18 серпня 1914 року випустив звернення до населення Галичини:

РОСІЙСЬКОМУ НАРОДУ

Брати! Твориться Суд Божий! Терпляче, з християнським смиренням, протягом століть, нудився російський народ під чужоземним ярмом, але ні лестощами, ні гонінням не можна було зламати в ньому сподівань волі. Як бурхливий потік рве камені, щоб злитися з морем, так немає сили, яка зупинила б російський народ у його пориві до об'єднання. Так не буде більше під'яремної Русі! Надбання Володимира Святого, земля Ярослава Осмомисла і князів Данила і Романа, скинувши ярмо, поставить стяг єдиної і нероздільної Росії. Так здійсниться Промисел Божий, що благословив справу великих збирачів землі Руської. Хай допоможе Господь царственому своєму помазаннику, Імператору Миколі Олександровичу всієї Росії, завершити справу Великого Князя Івана Калити. А ти, багатостраждальна братська Русь, встань на стрітіння російської раті. Звільняються російські брати! Всім вам знайдеться місце на лоні Матері-Росії. Не ображаючи мирних людей, якої б не були вони народності, не вважаючи свого щастя на утиск іноземців, як це робили шваби, зверніть меч свій на ворога, а серця до Бога, з молитвою за Росію і за російського царя.

Зречення царем Миколою II престолу стало для України саме тим сигналом, на який вона очікувала багато років – події весни 1917 року, нарешті, пробудили серед українських політиків бажання боротися за українську автономію. Першою звісткою про революцію у Петрограді

була телеграма члена Державної Думи Бубликова, послана в Україну по «лінії шляхів сполучення», а простіше кажучи, залізницею. У телеграмі повідомлялось про падіння самодержавства і містився заклик зберігати спокій і порядок. Але жодних інших офіційних повідомлень не було, і ще цілих три дні Київ і вся Україна перебували в полоні різного роду чуток. Тільки після рішення головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала Брусилова командувач Київського військового округу Ходорович дозволив газетам надрукувати повідомлення про події в столиці. Київ, а згодом і решта України дізналися про Лютневу революцію.

Придушена на час війни політична діяльність усіляких, спрямованих на здобуття автономії нелегальних організацій і партій відразу ж відродилася і «закипіла», у прямому і переносному сенсі. Про створення нової незалежної держави тоді, тобто ранньою весною 1917 року, мова ще не велась. Але досить скоро самостійницькі настрої в Україні почали зростати. Як наголошував відомий політичний діяч часів УНР Ісак Мазепа, марксист і автономіст одночасно, перед війною в Україні «майже не було помітно проявів якого-небудь широкого, масового національного руху, коли... ледве блимав маленький вогник політичної активної української інтелігенції». Самі тільки назви партій говорять про різноманіття течій та їхніх лідерів: Українська демократична партія, Українська радикальна партія, Радикально-демократична українська партія, Революційна українська партія, Товариство українських поступовців, Союз визволення України (останній існував як у російській, так і в Австро-Угорській імперії), Народна соціалістична партія, Українська партія есерів та багато інших...

Після отримання повідомлення про революцію у Петрограді 3 березня 1917 року за юліанським календарем у Київській міській думі зібралися представники громадських організацій і партій. У ході засідання вони обрали виконавчий комітет, який складався з дванадцяти представників різних політичних сил. На цих зборах, звичайно, представники всіх революційних партій і організацій сподівались використати свій шанс, адже з падінням царського уряду вони дістали можливість виступати легально і брати участь у громадському та політичному житті. Виконавчий комітет, поповнений згодом численними коаліціями, протягом перших трьох місяців після початку Лютневої революції фактично був вищою владою в Києві й передав її лише створеній пізніше Українській Центральній Раді. Подібним чином розвивалась ситуація і в інших регіонах України. Усюди створені виконавчі комітети

(губернські, крайові, територіальні) на місцях очікували на розвиток подій у столиці, тобто у Петрограді. У Києві в цей період, названий істориками періодом «тимчасового безвладдя», ініціативу в свої руки взяло Товариство українських поступовців. Щоб не створювати прецедент «партійно-політичного самодержавства», до нового центрального органу, названого Центральною Радою, було вирішено ввести представників від соціал-демократів, українських соціал-революціонерів, українців-військових, українців-робітників, кооператорів, студентів, православного духовенства, повпредів від різних товариств і навіть гуртків «любителів України». Буквально за кілька днів товариства і гуртки «перейменували» себе в політичні партії, створюючи, таким чином, низку нових українських організацій, кожна з котрих отримувала для свого представника місце в Центральній Раді. Це призвело до того, що «обліковий склад» Ради зростав день у день, і, таким чином, завдяки постійному її поповненню, кількість членів Ради швидко збільшилася до шести сотень, як про це повідомляла сама Рада.

Офіційною датою створення Української Центральної Ради (УЦР) вважається день 22 березня 1917 року, коли вона випустила свій перший документ, який дістав назву «Звернення до українського народу». У зверненні в чіткій формі було висловлено бажання створити автономну Українську республіку у федеративному союзі з Росією. В ці ж дні на політичний олімп України-Русі зійшов Михайло Сергійович Грушевський. На особистості першого голови Центральної Ради, якого зараз нерідко називають першим президентом України, хотілось би зупинитись дещо детальніше.

Михайло Грушевський народився 29 вересня 1866 року в місті Хелм (тепер м. Хелм, Польща). Його батько був учителем місцевої греко-католицької гімназії, що, безумовно, вплинуло на майбутній вибір ученого. Юнацькі роки Грушевський провів на Кавказі, де навчався у Тифліській гімназії. З 1886-го по 1890 рік майбутній академік навчався на філологічному факультеті Київського університету. За свою студентську працю «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV століття» молодий науковець був відзначений керівництвом університету. Він отримав золоту медаль і був залишений працювати при університеті. Після цього Михайло Грушевський публікував статті в «Київській старовині», «Записках Наукового товариства імені Шевченка», видав два томи матеріалів в «Архіві південно-західної Росії» (частина VIII, т. I і II), працював над іншими історичними дослідженнями. Передмова до цих матеріалів склала магістерську дисертацію Грушевського, яка вийшла у Києві в 1894 році і мала назву «Барське староство». У 1906 році Харківський університет надав Грушевському ступінь почесного доктора російської історії. 1908 року, залишаючись і далі професором Львівського університету та головою «Наукового товариства», Грушевський виставив свою кандидатуру на кафедру в Київському університеті, але дістав відмову.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.